

Arkeolojik Kaynaklar Işığında Orta Asya Bozkırlarında At'ın Evcilleştirilmesi

Domestication of the Horse in the Central Asian Steppes in the Light of Archaeological Sources

Serdar ÖZBİLEN * Öz

İnsanlık tarihinde büyük değişim ve dönüşümleri sağlayan atın kullanım alanı günümüzde hâlen devam etmektedir. Binlerce yıldır geçmiş tarihimize ortak olan bu hayvanın önemi, araştırmaya değer konulardan birisidir. Başlangıçta besin üretimi için kullanılan at zamanla binicilik amacıyla da kullanılmaya başlanmıştır. Ve toplumlar arasındaki mesafeleri kısaltarak kültürlerarası etkileşimlerin hızlanmasını sağlamıştır. İlerleyen süreçte ise çekiş ve savaş amacıyla kullanılmıştır. Ancak tüm bu gelişmelerin ışığında atın tam olarak nerede ve ne zaman evcilleştirildiği konusu hâlen açıklığa kavuşturulamamıştır. Burada atın evcilleştirilmesiyle ilgili arkeolojik kaynaklar ışığında söz konusu teorilere göz atarak atın insanlık tarihinin failliğindeki yerine değineceğiz. Ayrıca atın imparatorluk kültürlerindeki son aşamasını temsil eden Yakın Doğu örneklerine de göz atacağız. Çalışmamızın amacı atın geçmişimizle olan bağını anlayıp bu doğrultuda yapılacak olan çalışmalara bir nebze de olsa zemin hazırlayabilmektir. Bu çalışma nitel yöntemlerle literatür taraması yapılarak elde edilen verilere dayanmaktadır. Verilerin analizinde, atın evcilleştirilmesinde coğrafi koşullara göre değişen otlak ekolojisi ve insanın bu ekosistemdeki rolü hakkında bir değerlendirme yapılmıştır. Çalışmamızın ana yöntemi ise arkeolojik kaynaklar ve yazılı/görsel belgelerin yorumlanması şeklinde olacaktır.

Anahtar Kelimeler:

At, Botai, Mezopotamya, evcilleştirme, Yeni Asur.

Abstract

The horse, which has provided great changes and transformations in the history of humanity, still continues today. The importance of this animal, which has been common to our past history for thousands of years, is one of the subjects worth researching. The horse, which was initially used for food production, has also been used for horse riding in time. And by shortening the distances between societies, it accelerated intercultural interactions. In the following process, it was used for traction and war purposes. However, in the light of all these developments, the issue of exactly where and when the horse was domesticated has still not been clarified. Here, we will look at the theories in question in the light of archaeological sources related to the domestication of the horse and touch on the place of the horse in the agency of human history. We will also take a look at examples of the Near East that represent the horse's final stage in imperial cultures. The aim of our study is to understand the connection of the horse with our past and to prepare the ground for the studies to be carried out in this direction. This study is based on the data obtained by literature review with qualitative methods. In the analysis of the data, an evaluation was made about the grassland ecology, which varies according to geographical conditions, in the domestication of the horse and the role of humans in this ecosystem. The main method of our study will be in the form of interpretation of archaeological sources and written/visual documents.

Keywords:

horse, Botai, Mesopotamia, domestication, Neo-Assyria.

* Dr., Ankara Hacı Bayram
Veli Üniversitesi
serdar.ozbilen@hbv.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4061-5897
Diyarbakır / TÜRKİYE

* Dr., Ankara Hacı Bayram
Veli University
serdar.ozbilen@hbv.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4061-5897
Diyarbakır / TÜRKİYE

Başvuru/Submitted: 16/05/2023
Kabul/Accepted: 18/06/2024

Makale Bilgileri

Atıf: Özbilen, S. (2024). Arkeolojik Kaynaklar Işığında Orta Asya Bozkırlarında At'ın Evcilleştirilmesi. *Selçuk Türkiyat*, (63): 353-373. Doi: 10.21563/sutad.1297950

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Özbilen, S. (2024). Arkeolojik Kaynaklar Işığında Orta Asya Bozkırlarında At'ın Evcilleştirilmesi. *Selçuk Türkiyat*, (63): 353-373. Doi: 10.21563/sutad.1297950

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Eski çağlarda konargöçerler tarafından atın evcilleştirilmesi ve binek hayvanı olarak kullanılması, insanoğlunun tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda Türklerin atlarının, uçsuz bucaksız bozkırlarda hızlı hareket etmesi, açlığa, susuzluğa ve dağ silsilelerini aşmaya dayanaklı bir yapıda olması, hem göçebe uygarlığının gelişmesinden hem de Türklerin Avrasya coğrafyasının geniş bir kesimine yayılmalarında ve atlı imparatorluklar kurmalarında önemli bir rol oynamıştır (Belek, 2017, s. 1043). Hunların hızla büyümesinde ön planda olan unsurlardan biri de şüphesiz “at” olmuştur. Konargöçer Türklerdeki at ve at kültürü ile ilgili özellikler Orhun yazıtlarında açık şekilde görülmektedir. Yazıtlarda Türkün at ile olan yakınlığı çok net bir şekilde ifade edilmektedir. Ayrıca Orhun ve Yenisey yazıtlarında “yılık”, “at”, bugünkü Türk dillerinde ise “at”, “yılık/cılık/çulgi” şeklinde ifade edilmektedir. At tasviri eski Türklerin kullanmış oldukları on iki hayvanlı Türk takviminde de bir yılın ismidir (Karcıoğlu, 2017, s. 170-171). Türk Dünyası’nın hemen hemen her tarafında görülen kayalara kazınmış at motifleri ve at resimleri Türklerin Anadolu’ya girişleri ile beraber artış göstermiştir. Özellikle Erzurum ili, Hınıs ilçesi Beyköyü’nde, Tunceli bölgesinde, Azerbaycan Gence’de ve Nahçıvan Kelbecer’de bulunan at heykelleri Türklerin ata verdikleri değeri ve önemi açıkça göstermektedirler (Karcıoğlu, 2017, s. 170).

Orta Asya bozkırlarında yaşayan Türk boyları, atı hayat şartları gereği sosyal ve ekonomik hayatın her alanında kullanmışlardır. Türk boylarının göçebe hayat yaşamaları, toplum içerisinde ata verilen değeri artırmış, bu da atın doğumundan, yetiştirilmesi, atın ayrılmaz parçaları olan aksesuarları konusunda göçebe Türk toplulukları arasında ortak bir at kültürünün ortaya çıkmasını sağlamıştır (Belek, 2017, s. 1055). Atın kültü, birçok efsane ve destan çalışmasında bir totem izi olarak araştırılır ve bunun üzerine atın timsali çoğu zaman bir tanrılaştırma belirtisi taşır. Köroğlu Destanı’nda, kahramanın harika atının çeşitli göstergelere (işaret, sembol) sahip olduğu için, onun ara bulucu ve sihirli bir yardımcı olduğu belirtilir. Çoğu durumda kahramanın atı olağanüstü bir kökene sahiptir: Tulpar’dan türemiş denizaygırı, genellikle kanatları ve özel tonlarıyla, dünyalar arası seyahat etme yeteneğine sahip, efendisiyle mistik bir ilişki sürdürmektedir. Türklerin ortak bilincine göre, at Köroğlu’nun ikinci hipostazı veya kardeşidir. Onunla bağlantısı Samanyolu Kardeşliğinden gelir ve bazı durumlarda sezgisel bilgiyi sembolize eder ve sahibinin doğru kararlar almasına yardımcı olur (Çufadar, 2019, s. 2015). Türkler, atı evcilleştirip hem etinden hem de sütünden faydalanmışlardır. Ayrıca inanç merkezi olan Gök Tanrı dininin merkezî yerlerinden birine yerleştirmişlerdir (Karcıoğlu, 2017, s. 169).

At, Türk kültüründe kutsal bir önem taşır. O, yaptığı işler, sağladığı kolaylıklar ve asaleti ile insanın gönlünde her devirde önemli bir yer edinmiştir. Tarih boyunca şairlere ilham kaynağı; efsanelere, destanlara, halk hikâyelerine konu ve kahramanlara arkadaş olan at, insanoğlunun hayatına en çok giren hayvanlardan biridir. Türk kültür ve medeniyet hayatının farklı devirlerinde at, tüm canlılığı ile halk muhayyilesinde efsaneler de oluşturmuştur. Türk halkının muhayyilesinde doğan bu efsaneler, atların menşelerini farklı şekillerde oluşturmuştur. Bunun neticesinde atların rüzgâr, gök,

toprak ve su menşeli oldukları ile ilgili efsaneler doğmuştur (Çufadar, 2019, s. 2016). Tüm bunlardan hareketle arkeolojik kaynaklar ışığında atın evcilleştirilmesiyle ilgili hayvanların insanlık tarihinin kültürel failliğinin/etkenliğinin oluşumundaki yerine değinerek konuya başlamak oldukça yerinde olacaktır. Bu bağlamda mikro ölçekli insan etkileşimlerini düşündüğümüzde (Knappett, 2011, s. 61, 95), muhtemelen aklımıza gündelik hayatın içinde sosyalliği tanımlayan hareketler dünyasının ilişkileri gelir. Sosyal antropolog Tim Ingold (1986, s. 147) bu hareketler dünyasının daha iyi anlaşılabilmesi için soyut, izotropik uzayın değil, insanların ve diğer hayvanların içinde etkileşime yönelik hareket ettiği, algıladığı ve davrandığı esaslı ortamın geometrisini tanımlayan bir dizi terime ihtiyacımız olduğunu belirtir. Geçmişte insanlar bir şeyler üreterek ve tüketerek yaşamlarına devam ederken, deneyimlerinin çoğu düşünmeden günlük bir şekilde hissedilirdi.

İnsanlık tarihinde kültürel genişleme sürecinde etkileşimin uzamsal-zamansal sınırlarını genişletmek, böylece daha fazla bağlantı kurma aracına sahip olması amaçlanmıştır (Knappett, 2011, s. 149). Somutlaştırılmış öznelliğin maddiliğine dikkat çeken arkeoloji, sosyal teoriye önemli ölçüde katkıda bulunabilecek bir konumdadır. Hayvanların insanlık tarihindeki konum ve rollerini yani faillikerini belirlemeye yönelik hayvan arkeolojisinin (zooarkeolojinin) oluşumu bu durumu çok iyi örneklemektedir. Özellikle bu süreçte 1980'lerin başından beri (Joyce, 2004, s. 82; Meskell ve Preucel, 2004, s. 121) arkeolojinin "*toplumsallaşması*" olarak düşünebileceğimiz şeyin merkezinde, eski öznelliklerin keşfiyle ilgili kaygılar yatmaktadır. 1990'ların ortasından itibaren, arkeolojik yorumlar geçmiş ve günümüzdeki insanların yaşanmış deneyimleriyle tamamen daha alakalı hâle geldi. Bununla birlikte, süreçliliğin temel ilkeleri hâlen birçok bölgesel gelenekte arkeolojik pratiği şekillendirirken, süreç sonrası (Watts ve Knappett, 2023, s. 3), sanat ve estetiğe yenilenmiş bir ilgiyi beraberinde getirmiştir. Arkeolojik hayvan figürlerinin yorumlanmasında bu değişimin kökenlerinin görüldüğü Alfred Gell'in arkeolojide, maddi kültürün failliğini savunduğu 1998 tarihli "*Art and Agency*" adlı kitabında, sanat yapıtları hakkında önemli olanın ne anlama geldiklerinden çok ne yaptıkları olduğu şeklindeki ana argümanı, post-süreçlilik içinde arkeolojide artan öznesel odaklanmaya güçlü bir destek sağlamıştır. "*Art and Agency*"nin yayımlanmasından sonra arkeologlar nesne failliğini ön plana çıkarmanın farklı yollarını keşfederek, sanat nesnelerini tekrar devreye sokmanın yollarını bulmuşlardır. Devam eden süreçte hayvan kalıntılarına ait ürünler, özellikle de at'ın imparatorluk kültürlerindeki rolünün iyi anlaşılması bu çabalardan birisi olmuştur.

İnsan tarihinin oluşumunda hayvan etkenliğinin/failliğinin kuramsallaştırılmasıyla ilgilenen arkeologlar, failin öznelliğine ilişkin "*hiperaktif*" faile vurgu yapacaklarını fark etmişlerdir. Arkeolojide faillige ilk odaklanma, sosyopolitik, ekonomik ve tarihî yapıların maddi dünyasında insanlarla ve onların deneyimleri yoluyla geçmişi yabancı ortamından ayırıp "*insancillaştırmak*"tı. Aslında kültürel süreçte hayvan failliğinin, toplum içindeki yerine odaklanan teoriler (Dobres, 2014, s. 59), normatif kültürün deterministik doğası ve dış (maddi) koşulların hem bireyler hem de toplum üzerindeki etkisini vurgulayan teoriler şeklinde devam edegelmiştir. Uzun bir süreden beri tarihin

oluşumunda hayvan failliğinin tam olarak ne olduğu konusunda hâlen çok az fikir birliği vardır.

Bununla birlikte, kavramsal bir çerçeve ve analitik bir araç olarak, hayvan failliğinin geçmişi anlamlandırmadaki faydası tartışılmazdır. 21. yüzyıl arkeolojisinin heterojen ilgi alanları göz önüne alındığında, hayvan arkeolojisine giderek artan ilgi onun geniş çekiciliğinin ve etkinliğinin bir parçasıdır. Bu durum, geniş bir yelpazede arkeolojik yayınlar gibi bir takım çalışmalar arasında tarihteki hayvan failliğinin nasıl işlediğinin önemli ölçüde değiştiğini göstermektedir. Arkeolojideki popüleritesinin bir başka yönü de faillik dinamiklerinin kendilerini ampirik araştırmaya uygun göstermiş olmasıdır. Daha spesifik olarak faillik (Dobres, 2014, s. 60), toplumsal yeniden üretimin gelişen ve yinelenen süreci ve birbiriyle ilişki içinde hareket eden bireysel ve kolektif faillerle ilgilidir. Özetle, arkeolojide faillik aynı zamanda kültürel bir süreç, teorik bir kavram, yorumlayıcı bir paradigma ve ayrılmaz bir dinamikler dizisi açısından geçmişi anlamlandırmak için analitik bir araçtır. Savunucularına göre faillik, süreçsel ve süreç sonrası yaklaşımların yetersizlikleri ve sınırlamaları arasında köprü kuran bir düzelticidir.

Failliğin "*diğerleriyle*" olan ilişkisini anlayabilmek için arkeolojinin, maddi kültürün kalıntılarına odaklanması gayet yerindedir. Böylece "*ötekileşen*" anlamının bilincin oluşumundaki rolü daha net ortaya konulabilir. Dolayısıyla insan bilincinin bir mikro kozmosu (Thibault, 2004, s. 1) olan hayvanlar, insanın anlam oluşturma faaliyetinin bir parçasıdır. Bachelard (1986, s. 27) bunu, "*hayvanlara olan ihtiyacın hayal gücünün kökeninde olduğunu ve hayal gücünün ilk işlevinin, hayvan formları yaratmak*" olduğu şeklinde yorumlar. Bu noktada Yakın Doğu'nun tarihöncesinde uzun dönüşüm sürecinde insan-hayvan ilişkilerinin, kültürü belirleyici bir hâle gelmesinde (Laneri, 2015, s. 6) insan olmayan unsurlara saygı gösterilmiştir. Örneğin, Hitit döneminde (Laneri, 2015, s. 6) evcilleştirilmiş hayvanların insan beslenmesine ek olarak kullanıldığı, vahşi hayvanların ise doğa ile uyum içinde yaşayanlar olarak algılandığı Anadolu'da açıkça görülmektedir. Bu bağlamda, tanrılara genellikle hayvanlar eşlik eder ve arkaik ritüeller, kralın güç ve krallık sembollerini temsil eden hayvan özelliklerine sahip olmasını ister. Hayvanlar ve tanrılar arasındaki simbiyozun unsurları, çok sayıda eski Yakın Doğu toplumunun ikonografik ve yazılı dini geleneklerinde fantastik figürler yaratırken insan ve hayvan özelliklerinin kombinasyonunda olduğu kadar antik tanrıların sayısız hayvan temsillerinde ve tezahürlerinde de görülebilir. Özellikle toplumsal hareketlilik içinde edebiyat/kehanet metinleri, sanatsal ve mitolojik tasvirlerde hayvanların bağlamsal ve kurucu rollerini çok yaygın bir şekilde görebilmekteyiz.

1. Toplumsal Yapının İnşasında Hayvanların Bağlamsal Rolü

Uzay-zamanda mekân oluşturma ve bunun sürekliliği ile ilgili inşa edilmiş çevrenin arkeolojik kayıtlarının kullanımına ilişkin gerçek sınırlamalar nedeniyle arkeologlar (Lesure, 2011, s. 28), "*arkeolojik bağlam*" ile "*sosyal bağlam*" arasında temel bir ayrım yaparlar. Toplumsal bağlamı yeniden inşa etme çabalarımızın bir parçası olarak arkeolojik bağlamı gözlemleyebilmekteyiz. İşte tamda bu noktada hayvanlar, Mezopotamya mitolojik anlatılarında hem özne hem de referans veya karşılaştırma

terimleri olarak yer alır. Mezopotamya edebiyatındaki çeşitli pasajlarda, hayvanların ve insanlığın, "*hayvan krallığı*" gibi modern fikirlere karşılık gelen, rekabetçi veya tamamlayıcı varlık âlemlerine ait olduğu inancı ifade edilir. Örneğin bir Sümer mitolojik pasajı, cennet gibi bir dünyayı yıkıcı ve iğrenç hayvanların olmadığı bir dünya olarak tanımlar: "*O günlerde yılanlar, akrepler yoktu, Sırtlan, aslan, köpek, kurt yok, Ne korku ne terör: İnsanlığın düşmanı yoktu.*" (Foster, 2002, s. 275).

Bu anlayışın geç dönem uzantılarına baktığımızda Greklerin mitolojik söylemlerinde de hayvanların anlamsal bir değeri vardır. Herhangi bir tanrının niteliğini göstermek amacıyla hayvanlara başvurulması herkesçe bilinir ve bu durum hayvanın simgesel işlevini açıkça gösterir. Baykuş Athena'ya atfedilir; tasviri tanrıçanın varlığı ile ilişkilendirilir. Aphrodite'nin güvercini, Hera'nın tavuskuşu, Artemis'in dişi geyiği ve Zeus'un kartalı için de aynı durum geçerlidir. Öyle ki Homeros destanı her tür hayvan açısından da zengindir. At ve kuş, öteki hayvan türlerine oranla tanrısal dünyayla belli bir ilişki içindedir. Ancak bu ilişki çoğunlukla tersine çevrilmiştir. Tanrısal at, insan için hiçbir belirsizlik taşımaz. Çünkü tanrısal boyuta ait olmakla birlikte, bilinirliğini yitirmez (Bonney, 2000, s. 381, 384; Bleakley, 2000, s. 46).

İnsan başlangıçtan beri hayvanlarla birlikte var olmuştur. İnsanlar hayatta kalmak için avlanmanın ve vahşi sürüleri takip etmenin zor geçim stratejilerine uyum sağlamak zorunda kalmışlardır. İnsanlar, sanatın yaklaşık 35.000 yıl önce ortaya çıkmasından bu yana hayvanları tasvir etmişlerdir (Breniquet, 2002, s. 145). Antik Yakın Doğu'da insan-hayvan ilişkisinin doğası karmaşıktır. Ancak bu ilişkiyi anlamak, eski Yakın Doğu toplumlarının kendilerini ve evrendeki yerlerini nasıl gördüklerini ortaya çıkarabilir. Kentleşmenin ikincil etkileri, insanlar ve hayvanlar arasındaki ilişkide bir değişikliğe neden olmuştur. Bu değişiklik en azından Mezopotamya sanatının kökenlerinden MÖ 2. binyılın başına kadar olan, zanaatkarların, teknik bilginin ve kraliyet iktidarından gelen belirli düzenlerin ortaya çıkması biçimindeki kültürel gelişmelerle ilgilidir (Breniquet, 2002, s. 148). Bleakley (2000, s. 38-40), hayvanı insan varoluşu için önemli görmemize yol açacak hayvan hayatı modellerinin, hayvanların biyolojik (gerçek), psikolojik (hayali) ve kavramsal (semiyotik, sembolik ve metinsel) olmak üzere üç deneyim alanında ortaya çıktıklarından bahseder. Bunlardan ilki doğal veya gerçek hayvanlarla, ikincisi kişisel ve kültürel bağlamda veya hayal gücünde deneyimlenen hayvanlarla ve üçüncüsü dilde işaretler (örneğin benzetme ve mecaz yoluyla), bir sistem veya koddaki semboller olarak kullanılan hayvanlarla ilgilidir. Burada zihnin hayvanı, özcü bir hayvandan ziyade, toplumsal insanın bir hayvanıdır. Varlığı, onu kendi doğası (kimliği) içinden neyin oluşturduyuyla değil, insan kültüründe bir unsur olarak nasıl yorumlandığıyla tanımlanır.

Antik Yakın Doğu'daki biyolojik hayvanlar, son yıllarda çok sayıda zooarkeolojik ve maddi kültür çalışmasına konu olmuştur. Ancak Antik Yakın Doğu toplumlarının dünyalarını yansıtmak ve nihayetinde kendilerini tanımlamak için hayvanları kullanma biçimleri, büyük ölçüde gözden ardı edilen bir konu olmuştur. Hayvanları beslemek maddi refahı için ne kadar önemliyse, onların varlıkları kültürel anlamda

Antik Yakın Doğu sakinlerinin yaşamlarında önemli bir yer edinmiştir (Collins, 2002). Hayvanlarla ilgili en kapsamlı bilimsel yazı, kehanet koleksiyonlarında bulunur. Kehanet, MÖ 2. ve 1. binyılların başlıca Mezopotamya bilimidir. Mezopotamya'da hayvanlar insanlardan farklı olarak, hiyerarşik bir toplum halinde organize edilmemişler, ahlaki farklılaşma ve derecelenme göstermemişler, tanrılara hizmet etmek yerine tanrılar tarafından korunmuşlardır (Foster, 2002, s. 272). Sonuçta hayvanların davranışsal eğilimlerinin ve özelliklerinin insanlık tarihini şekillendirmeye ne kadar ve hangi yollarla yardımcı olduğunu düşünmek basit bir soru olmasa da (Mitchell, 2018, s. 3), geçmişimizde hayvanların da bir derece insan kültürünün oluşumunda etkenliğe/faillığe sahip olduğunu kabul eden daha kapsayıcı bir yorum çalışmamızın ana hatlarını belirleyecektir. Çalışmamızda da örneklediğimiz üzere hayvan failliği her bölgenin şart ve ihtiyaçlarına göre değişim göstermektedir. Bu nedenle bir sonraki başlıkta coğrafi şartlara göre değişkenlik gösteren otlak ekolojisinin atın evcilleştirilmesinde ve insanların bu ekosistem içindeki rolü hakkında bir değerlendirmede bulunacağız. Daha sonra doğada ilkel kapitalizm ile bağdaştırılan atın doğasının insanoğluna hizmet etmede imparatorlukların oluşumunda önemli bir etken olduğunu ikinci alt başlıkta vurgulayacağız. Konumuzun daha kapsamlı ve bütüncül anlaşılması açısından Mezopotamya'daki kayıtlara da değineceğiz.

2. At'ın Evcilleştirilmesinde Rol Oynayan Coğrafi Etkenler ve Ekoloji

Orta Asya'nın bitki örtüsü olan bozkır bitki örtüsünü destekleyen Avrasya'daki kurak ılıman iklim, Tuna Nehri'nin ağzından Doğu Avrupa ve Asya boyunca Sarı Deniz'e kadar uzanır (Bower, 2003, s. 30). Bozkır kuşakları, önemli bir biyotip (yaşam alanı) ve insan ortamlarıdır. Bu alanların ekolojisinin derinlemesine incelenmesi, tarım sistemlerinin oluşumuna yol açan insan-bitki ilişkilerini anlamamıza önemli katkılar sağlayacaktır. İnsanların zamanla otlarla uzun ve karmaşık bir ilişkisi olmuştur. Bu ilişkinin nasıl işlediğini ve bunun çevre üzerinde ne gibi bir etkisi olduğunu anlamak önemlidir. Bunun peyzajda ve arkeolojik kayıtlarda nasıl tanınabileceğini anlamak da çok önemlidir. Botanik, insan ve bitki genetiği alanındaki son araştırmalar ve bitkilerin evcilleştirilmesine yönelik modern saha deneyleri, bu sorunların çözülmesine önemli katkılar sağlayacaktır (Bower, 2003, s. 29).

Avrasya'nın bozkır ve orman-bozkır kuşağı batıda Tuna'dan doğuda Orta Asya dağlarına kadar uzanır. MÖ 6300 ile 4800 arasındaki dönem, sıcak iklim ile karakterize edilir. Bu dönemde bozkır kuşağındaki vadi ormanlarının alanı küçülmüştür. MÖ 4800'den sonra iklim daha yumuşak, MÖ 3200'den sonra ise daha kuru ve karasal hâle gelmiştir. Arkeolojik alanların polen analizinin kanıtladığı gibi, çiftçiliğin genişlemesiyle bitki örtüsü üzerindeki insan etkisi artmıştır. Tüm bu coğrafi gelişmeler at'ın insan hayatına girmesiyle birlikte arkeolojik verilerle de örtüşmektedir (Kremenetski, 2003, s. 11).

İnsan toplulukları arasındaki etkileşimler ağında, her bölge bir kavşaktır, ancak bazı alanlar diğerlerinden daha önemlidir. Avrasya bozkırları, Mezopotamya bozkırları gibi, bitişik bölgeler arasında geniş bir hareket koridoru sağlayan, içinde nehirlerin hem daha yüksek nüfus yoğunluğu hem de daha özel iletişim hatları oluşturduğu nispeten ağaçsız, oldukça tek biçimli bir topografya uzantısıdır. Bununla

birlikte, bu temas ve hareket potansiyeli, yalnızca bitişik bölgelerin etkileşime girmeye teşvik ettiği ölçüde gerçekleşir. Bu tür bozkır koridorlarının rolü, çevredeki bölgeler geliştikçe ve farklılaştıkça zamanla değişir. Bununla birlikte, bozkır bölgeleri de kendi başlarına üretim alanlarıdır (ve ayırt edici kültürel birimlerdir) ve yalnızca diğer bölgeleri birbirine bağlayan koridorlar değildir. Bu nedenle, diğer bölgeleri birbirine bağlamanın yanı sıra bölgesel farklılaşma modelinde kendi rollerini oynarlar. Bu farklılaşma ile birlikte Mezopotamya bozkırları MÖ 3. binyıldan itibaren bölgesel ekonomileri içinde özel yün üretimi alanları hâline gelmiş, Orta Asya bozkırları ise, en azından MÖ 1. binyıldan itibaren yakın bölgelere tedarik sağlayan at yetiştirme merkezleri olarak bir rol üstlenmiştir (Sherratt, 2003, s. 234). Dolayısıyla bu koridorların birbirine bağlanmasında ve küresel dünyanın oluşumunun ilk izlerinde at'ın rolü yadsınamaz derecede önemlidir. Böylece at, mesafeleri kısaltmakla kalmamış, farklı topluluklar arasındaki kültür alış verişinin sağlanmasında önemli etkenlerden birisi olan ticaretin de ana fonksiyonu haline gelmiştir¹.

Sonuçta coğrafi şartların o bölgede yaşayan canlı türlerini belirlediği koridorlar ağında bölge insanları söz konusu şartlarda güçlü iletişim bağları için en verimli kullanabilecekleri hayvanları seçme eğiliminde olmuşlardır. İklim şartlarının zorluğu, besin bulma, ulaşım, avcılık ve savaş gibi durumlara özel karakteristik hayvanlar seçilerek evcilleştirilme yoluna gidilmiştir. Orta Asya şartlarına uyumunun yanı sıra savaşlarda hızlı atı ön plana çıkartmıştır. At, MÖ 2000'den sonra ise Orta Asya bozkırlarından farklı mecralara kayarak Mezopotamya imparatorluklarının coğrafyasında önemli bir askeri bileşen olarak savaş arabalarında kullanılmaya başlanmıştır.

3. Bozkırdan İmparatorluğa At

Evcil at *Equus Caballus* (Willekes, 2016, s. 22; Leonard ve Vila, 2014, s. 3493), 55 milyon yıl önce Eosen döneminde başlayan uzun bir evrim zincirinin sonucudur. Atlar (*Equus Caballus*), *Perissodactyla* (tek parmaklı toynaklı memeliler) takımından *Equidae* ailesi olan *Equus* cinsine aittir. Üst Paleolitik (MÖ 40.000-10.000) dönemde atların evcilleştirilmesine dair herhangi bir inandırıcı kanıtın yokluğuna rağmen, atların tüm sanatsal temsillerinin en görkemlilerinden bazıları, güneybatı Fransa'da Grottes

¹ Bu doğrultuda Avrasya bozkır kültürlerinin antik dünyanın Tunç Çağı (MÖ 3000-1200) boyunca etkileşimde bulunmalarında oynadıkları kritik rolü anlamak için, hammadde talebinin en yüksek olduğu şehirler göz önünde bulundurulmalıdır (Harita 1). Asya şehirlerinin metal, değerli taşlar, süs taşları, ahşap, deri eşyalar, hayvanlar, köleler ve güce yönelik doymak bilmez talebi, bölgeler arası ticareti yönlendiren temel kaynaktı. Örneğin kalay, Tunç Çağı Yakın Doğu'sunda en önemli ticari meta idi. Mari'nin saray kayıtlarında gümüşün ağırlığının on katı değerinde olduğu geçer. Mari kralı Zimri-Lim'in mektupları, kalayı Malyan (Anşan) ve Susa'daki tüccarlar aracılığıyla Elam'dan aldığını açıkça belirtir (Anthony, 2007, s. 418). Bu süreçte katılımcılar, çoğu toplumda bir sosyal prestij kaynağı olan şehir merkezleri ve onların güç çekme olanakları hakkındaki bilgilere erişim ve bunlar üzerinde kontrol sahibi olmuşlardır. Nihayetinde, ister kültürel öykünme ister siyasi anlaşma ve ittifak yoluyla, çeşitli bölgesel merkezler kaderlerini Yakın Doğu, İran ve Güney Asya'nın en önemli şehirlerine bağladılar. Buna karşılık bölgesel merkezler, kısmen ticaret için hammadde arayışında ve kısmen de kendi iç ihtiyaçlarını arz etmek için etkilerini dışa doğru genişletti. Bu genişleyen, koordinasyonsuz tüketim ve rekabet sisteminin kenarlarında, en azından başlangıçta, muhtemelen kentsel çekirdeğinin pek az farkında olan kabile kültürleri vardı (Anthony, 2007, s. 412).

Chauvet, Lascaux, Pech-Merle gibi yerlerde bulunmuştur. Ancak hayvanların sanatsal tasvirleri, muhtemelen sanatı üreten toplum için önemlerinin kanıtı olarak algılanmalıdır. Görünüşe göre hayvanlar Holosen (MÖ 11.000) sırasında insanın sosyal gelişmelerini etkilemeye başlamıştır. Bu zamandan önce, at yetiştiriciliğinin gelişmesi için gerekli olan sosyal ve ekonomik bağlam mevcut değildi. Atların ve diğer tek tırnaklı hayvanların avlanması Orta Avrasya'da Paleolitik ve Mezolitik boyunca yaygındı. Orta Avrasya'da vahşi atların nesli, arkeolojik kayıtlar onların Moğollar tarafından avlandıklarını gösterene kadar devam etmiştir. Bu nedenle, Neolitik ve Eneolitik (MÖ 5000-3000) dönemlerde, özellikle de avcılık-toplayıcılık ve balıkçılığın insan beslenmesine önemli ölçüde katkıda bulunduğu yerlerde, atların avlanması da bu silsilenin bir parçası olmuştur (Levine, 2003, s. 4).

Hem besin kaynağı hem de ulaşım açısından önemi nedeniyle atın rolünü anlamak, Orta Avrasya bozkırları ve orman-bozkır insan adaptasyonlarını anlamamız için çok önemlidir. Atların evcilleştirilmesi, Orta Asya Tunç Çağı'nın pastoral sistemlerinin gelişimini etkilemiş ve Orta Asya'daki hareketlilik ölçeklerini ve bilgi akışını dönüştürmüştür. Öyle ki Tunç Çağı, büyük teknolojik, dilbilimsel ve kültürel yeniliklerin Doğu Avrupa, Asya ve Orta Doğu toplumlarının etkileşim biçimini değiştirdiği Avrasya tarihöncesinde kilit bir dönemdi. Bu yenilikler, ata binme teknolojisinin yaygınlaşmasını ve atlı araba şeklinde tekerlekli taşımacılığın gelişimini, Hint-İran ve Hint-Avrupa dillerinin aktarımını ve gelişimini, metalurji ve diğer maddi kültürün Avrasya kara kütlesi boyunca yaygın dağılımını içermekteydi. Bu yenilikler, geleneksel olarak "*Andronovo Kültür Topluluğu*"na atfedilen Tunç Çağı bozkır toplumları arasında MÖ 2. binyılın arkeolojik bağlamlarından çıkarılan bir maddi kültür grubunu tanımlamak için yaygın olarak kullanılan addır (Frachetti, 2008, s. 7).

Kuzey Kazakistan'daki yerleşim yerlerinden, özellikle Botai bölgesinden elde edilen kanıtlar (Harita 2), yerleşik avcılarının 5.500 yıl önce vahşi atları (*Equus Ferus*) avlamak için evcil atları kullandıklarını göstermektedir. Özellikle, at dişlerindeki bit aşınması ve boyut küçülmesi evcilleştirmeyi göstermektedir. Genetik veriler, Orta Asya'daki çok sayıda anne at soyunu belgelemekte, vahşi ve evcil popülasyonlar arasında uzun vadede gen akışını önermektedir. Batı Asya'dan evcilleştirilmiş olanların getirilmesi, ata dayalı pastoralizmi geliştirmiş ve daha sonra Orta Tunç Çağı'nın (MÖ 2000-1500) Batı Asya sığır ve koyunlarını içeren göçebe pastoralizm biçimlerini tetiklemiştir. Atlar et, deri, süt ve ulaşım için kullanılıyordu; ayrıca güneş tanrısı ile ilişkili törenlerde de kurban edilmekteydi. Bu durum, otlaticıların ve hayvanların batıdan doğuya bozkır yerine iç Asya dağ koridoru yoluyla çobanlar vasıtasıyla yayılmış olabileceğini düşündürmektedir. Örneğin Kuzey Moğolistan gibi bölgelerde ticaret, hiyerarşi ve yarı kalıcı pastoral yerleşimlere dair kanıtlar da vardır. Bu yüzden Moğolistan'daki göçebe pastoralistler, atlar, evcil keçiler, sığırlar, avcılık ve çiftçilik dâhil olmak üzere çeşitli geçim stratejilerine güveniyorlardı (Marshall ve Capriles, 2014, s. 253).

20. yüzyıl boyunca, atın ilk kez nerede, ne zaman ve hangi amaçlarla evcilleştirildiğini açıklamaya yönelik çeşitli teoriler geliştirilmiştir: 1. At, Avrasya bozkırlarında Eneolitik Çağ'da eti için ilk kez evcilleştirildi. İlk olarak Erken ve Orta

Tunç Çağı'nda çekiş için ve Geç Tunç Çağı'nda binicilik için kullanıldı. 2. İlk olarak Kuzey Karadeniz bölgesinde Neolitik ve Eneolitik dönemde hem et üretimi hem de binicilik için evcilleştirildi. 3. İlk olarak Güney Urallarda, Avrasya bozkırlarında Neolitik ve Eneolitik dönemde hem et üretimi hem de binicilik için evcilleştirildi. 4. At, ilk olarak Erken Tunç Çağı'nda muhtemelen Avrasya bozkırlarında, belki de Yakın Doğu dünyasıyla temaslara yanıt olarak, binicilik ve çekiş için evcilleştirildi. 5. Atın ilk evcilleştirilmesi, Neolitik ve Eneolitik dönemlerde Batı ve Orta Avrupa'da ayrı yerlerde gerçekleşti. 6. Eneolitik Çağda atlar, Avrasya bozkırlarında binmek için evcilleştirildi. Vahşi atlar avlandı. 7. Atların evcilleştirilmesinin kökenleri, muhtemelen av sırasında ele geçen yabani tayların evcilleştirilmesine dayanmaktadır (Levine, 1999, s. 8-9).

Orta Asya bozkırlarında atların evcilleştirilmesine dair en eski kanıtlar, dünyanın diğer bölgelerinde koyun, keçi, domuz ve sığırların evcilleştirilmesinden çok sonra, MÖ 4800'den sonra ortaya çıkmıştır (Anthony, 2007, s. 200). Thomas Barfield'a (1989, s. 28) göre at MÖ 3200 civarında evcilleştirilmiş ve savaş arabası bu doğrultuda MÖ 1700'de ortaya çıkmıştır. Diğer bilginler atın evcilleştirilmesini yaklaşık MÖ 4300'e, ata binmeyi ise MÖ 4000'e tarihlendirirler (Bell-Fialkoff, 2000, s. 1). Açıktır ki, en erken evcilleştirme (Levine 1999, Levine, 2003), en eski araba gömülerinden önce, yani MÖ 2. binyılın başlangıcından önce gerçekleşmiş olmalıdır.

Bu verilerin önemli bir yorumu, atın ilk olarak MÖ 3. binyılın sonlarında çekiş için ve ardından MÖ 2. binyılın ikinci yarısında binicilik için evcilleştirildiğidir. Evcilleştirilmiş atın Avrasya bozkırlarından Yakın Doğu'ya geçişi ancak sınırlı sayıda coğrafi koridor yoluyla gerçekleşebilirdi. Mevcut haliyle, Botai'de atın evcilleştirilmesiyle aynı dönemde ya da kısa bir süre sonra Balkanlar'da, Doğu İran'da atların bulunduğu dair hiçbir kanıt yoktur. Öte yandan Transkafkasya, Anadolu ve Kuzeybatı İran, MÖ 3500-3000 yılları arasında E. ferus/caballus popülasyonları sergilemekte, bu da Transkafkasya'yı olası bir yayılma koridoru olarak göstermektedir (Shev, 2016, s. 127).

Aslında atın evcilleştirilmesinin kökenlerine ilişkin tartışmalarda doğrudan ve dolaylı iki tür kanıt başvurulur: Doğrudan kanıtlar sanatsal, metinsel ve gömüyle ilgili olanlardır; burada hem atların kabal olduklarına hem de sürüldüklerine veya çekiş için kullanıldıklarına neredeyse hiç şüphe yoktur. Dolaylı kanıtlar ise, kemiklerin ve artefaktların özelliklerinden çıkarılır (Levine, 2005, s. 7). Atın evcilleştirilmesine ilişkin en erken tarihlenebilir metinsel ve sanatsal kanıtlar muhtemelen MÖ 3. binyılın sonuna kadar uzanır. Mezarlardaki atların kanıtları, açık bir şekilde binicilik ve çekiş ile ilişkilendirilen eserlerin eşlik ettiğinden daha da yenidir ve muhtemelen en geç MÖ 2. binyılın başına tarihlenir. MÖ 2. binyılın ortalarında atlar, örneğin Yakın Doğu'da, Yunanistan'da ve Avrasya bozkırlarında savaş arabalarını çekmek için yaygın olarak kullanılıyordu. Orta Avrasya'da MÖ 2. binyılın sonlarından önce ata binme konusunda güvenilir metinsel ve sanatsal hiçbir kanıt yok gibi görünmektedir. Yakın Doğu'da ise at binen insanların daha önceki temsilleri vardır. Dolayısıyla atların sanatsal temsillerini eşeklerinkilerden ayırt etmenin aşırı zorluğu nedeniyle, ata binmenin kendisinin en eski kanıtlarını belirlemek imkânsızdır. Bu nedenle, at söz konusu olduğunda, sürmenin çekişten önce geldiği neredeyse kesin görünmektedir.

Bununla birlikte, at yetiştiriciliğinin, sanat ve defin ritüellerindeki en erken belirgin tezahürlerinden çok önce gelişmiş olması gerektiği neredeyse kesindir. Bu temsiller sadece gündelik hayatın tasvirleri değildir, bunlar güç ve prestij tasviriyle yakından bağlantılıdır. Binicilik, başlangıcında ve erken gelişimi sırasında yüksek bir statüye sahip olmasaydı, sanatta ve gömü törenlerinde temsil edilmesi pek mümkün olmazdı. Aslında, hiçbir doğrudan kanıt bırakmamış da olabilir. Bu kanıtsal görünmezlik, pratik değeri ne olursa olsun, atın MÖ 3. binyılın sonuna kadar çok az politik ve sosyal önemi olduğunu ya da hiç olmadığını gösteriyor gibi görünmektedir. Bu bakış açısı, elbette, Gimbutas tarafından önerilen Eneolitik ve Erken Tunç Çağı sırasında atlı göç ve savaş manzarasıyla doğrudan çelişmektedir (Levine, 2005, s. 7). Atlar, Tunç Çağı boyunca Köksu Vadisi'nde (Frchetti, 2008, s. 160) evcilleştirilmiş faunanın sınırlı bir bileşeni olduğundan, bir atın kontrolü veya mülkiyeti muhtemelen yerel siyasetin görece hiyerarşisinde seçkin bireyler ve gruplar tarafından oluşturulacaktı. Tarihsel olarak, bu bölgenin pastoralistleri atlara büyük saygı duymuşlar ve MÖ 7. yüzyıldan Orta Çağ dönemlerine kadar atları ritüellere ve cenaze törenlerine dâhil etmişlerdir (Frchetti, 2008, s. 160).

İlginç bir şekilde, evcilleştirilmiş atın yayılması (Wailes, 1986) Hint-Avrupa dillerinin yayılmasıyla bağlantılıdır². Bu nedenle, atların yayılmasının coğrafi yayılımını ve kronolojisini gösteren arkeozoolojik kanıtlar uzun zamandır Hint-Avrupa sorunuyla iç içedir. Gordon Childe (1926), ortak bir Proto-Hint-Avrupa kültürünün kuramsallaştırılmasında antik ve çağdaş Hint-Avrupa dillerinde ortak olarak paylaşılan dilsel öğelerin ve soydaşların altını çizmiştir³. İlk evcilleştirme olayının büyük olasılıkla tüm Hint-Avrupa dillerinin anavatanı olan kabaca aynı bölgede gerçekleştiği göz önüne alındığında, Proto-Hint-Avrupa biniciliğe olan bağlantı biraz inandırıcı olabilir. Son zamanlarda, Avrasya kültür tarihindeki bu konu (Anthony, 1986), erken Hint-Avrupa ideolojisi ve sosyopolitik örgütlenmesi için dilsel kanıtların, nüfus hareketlerine olan etkileri arkeologlar tarafından çalışılmaya başlanmıştır. Marija Gimbutas'a göre, Dereivka'daki evcilleştirilmiş atlar, ata binen, "Kurgan kültürü" çobanlarının MÖ 4200 ile 3200 yılları arasında bozkırlardan çeşitli dalgalar halinde göç ettiklerini ve Eski Avrupa'nın Eneolitik kültürleri için hayal ettiği eşitlikçi barış dünyasını yok ettiklerini gösteren kanıtların bir parçasıydı. Ancak bozkırlardan batıya doğru yayılan Hint-Avrupa göçleri fikri, kültür değişiminin göçe dayalı bir açıklamasından, giderek daha fazla şüphe duyan çoğu Batılı arkeolog tarafından kabul edilmedi. 1980'lerde Gimbutas'ın Doğu ve Orta Avrupa'ya yönelik

² Avrupa arkeolojisinin akademik bir disiplin olarak gelişimindeki itici güçlerden biri, Proto-Hint-Avrupa dilini konuşanların kökenlerini ve arkeolojik kalıntılarını belirleme sorunu idi. Tüm yorumlama zorluklarına rağmen, yeniden yapılandırılmış Proto-Hint-Avrupa sözcük dağarcığı, tek başına arkeolojinin asla aydınlatamayacağı ve antropoloji yönelimli arkeologların görmezden gelemediği geçmiş davranışlara bir pencere sağlar (Wailes, 1986, s. 517).

³ "Kurgan kültürü" kavramı, nihayetinde Childe'in (1926) Hint-Avrupa kökenleri üzerine yaptığı *The Aryans* isimli çalışmasından türemiştir. Gimbutas ise (Gimbutas, 1977, s. 278) bunu "kurgan geleneği" olarak adlandırmıştır. Merpert (1974, s. 123-25) tarafından bu süreç kültür olarak değil, karmaşık bir diyalektik süreç boyunca geniş bir bozkır bölgesinde gelişen bir "sosyoekonomik evre" olarak tanımlanmıştır.

kitlesel "*Kurgan kültürü*" istilaları senaryosu, özellikle Alman arkeolog A. Hausler tarafından büyük ölçüde reddedilmiştir. Hausler'in hedefi (dışlerdeki) bit (gem) aşınmasından hatta atları evcilleştirmeden daha büyüktü. Kariyerinin çoğunu Gimbutas'ın "*Kurgan kültürü*" göçlerini ve bir bozkır Hint-Avrupa anavatanı fikrini çürütmeye adanmıştı. Jim Mallory'nin 1989 tarihli Hint-Avrupa arkeolojisi konusundaki çalışması, Gimbutas'ın bozkır anavatanını, bozkırlarda ve çevresinde artan hareket dönemleri olarak korumuş, ancak arkeolojik kültürleri belirli Hint-Avrupa kolları tarafından yapılan bazı göçlerle ilişkilendirme konusunda çok daha az iyimserdi (Anthony, 2007, s. 213).

Equus caballus, MÖ 3. binyılın sonu ile 2. binyılın başlarında atların uzun mesafeli ticaret ve savaş için kullanılmasına izin veren arabanın icadına kadar Yakın Doğu'da yaygın değildi. En erken tarihli savaş arabaları, Ural Dağları yakınlarındaki Avrasya bozkır bölgesindeki Sintaşa yerleşimlerinde tespit edilmiştir. Atlı savaş arabaları ve koşum takımı, MÖ 2000 civarında Volga-Don orman-bozkır bölgesindeki Sintaşa mezarlarında yaygın olarak bulunur. Araba bir Sintaşa icadıysa, Hint-Avrupa dili ile biniciliğin yayılması arasında önerilen bağlantıya bir miktar güvenilebilir. Sintaşa Kültürü, gömme uygulamaları, atlarda ritüel şölen gibi uygulamalar nedeniyle Hint-Avrupa dilleri gurubuna geçici olarak bağlanmıştır. Bu, bazı arkeologların Sintaşa topluluklarının Hint-Avrupa dilinin erken bir biçimini konuştuğunu önermelerine yol açmıştır. Eğer bu doğruysa, arkeozoolojik kanıtların gösterdiği gibi, evcilleştirilmiş atın yayılmasından ziyade Hint-Avrupalılar savaş arabalarının yayılmasından sorumlu olabilirdi.

4. At'ın Yakın Doğu'ya Yayılımı

Batı Asya'daki evcilleştirilmiş atın kökenleri belirsizliğini hâlen korumaktadır (Harita 3). Holosen ortalarında (MÖ 5000) Levant'ta *Equus caballus* kalıntılarının azlığı, yenilmemelerinden kaynaklanabilir ve bu nedenle mevcut kalıntılar yerleşim yerleri dışında bulunmuştur. Ancak bu sorun, arkeolojik yöntemdeki bir gözden kaçırma veyahut arkeozoologların kanıtları meralarda aramamasında yatabilir (Shev, 2016, s. 133). Batı Asya'da kullanılan çeşitli atlara dair eski kanıtlar, öncelikle faunal kalıntılarının tanımlanmasından ve çivi yazılı metinlerden gelir. Büyük ölçüde kil figürinler, kabartmalar ve silindir mühür baskılarında ortaya çıkan resimli temsiller, sanatçının veya zanaatkârın niyetini değerlendirme imkânımız olmadığı için çok yanıltıcı olabilir. Bunlar arasında atı, eşek ve melez (katır/onager) temsillerinden ayırmak son derece zordur. Bununla birlikte, Mezopotamya ve Suriye'de en geç MÖ 3. binyılın son yüzyılına kadar evcil atın varlığına dair inandırıcı kanıtlar vardır (Oates, 2003, s. 115, 117). Çivi yazılı metinlerde at sözcüğü ilk olarak geleneksel olarak MÖ 3. binyılın son yüzyılına tarihlenen III. Ur döneminde görülür. MÖ 2. bin ile birlikte önemi artan at (*Equus caballus*), Akad ve III. Ur dönemi kaynaklarında "*dağın eşiği*" olarak tanımlanmaktadır (Benzel, 2008, s. 155). Mezopotamya'da, orta kronolojiye göre MÖ 2100–2000 tarihli III. Ur bağlamlarında, atlar ilk kez kraliyet, aristokratik sanat ve propagandanın konusu haline gelmiştir (Anthony, 2009, s. 64; Fagan, 2015, s. 153).

Atın evcilleştirilmesi, Avrasya genelinde uzun mesafeli ticaret ve savaşın ciddi bir şekilde yeniden yapılandırılmasına da yol açmıştır. Kazakistan/Botai'de MÖ 3500-3000

yıllarında atın evcilleştirilmesine ilişkin en eski arkeolojik kanıtlarla, at'ın daha sonra Yakın Doğu'da Tunç Çağı uygarlıkları tarafından benimsenmesi arasında önemli bir kronolojik boşluk vardır. Yakın Doğu'da uzun menzilli hareketliliği ve savaşı temelden değiştiren atların evcilleştirilmesi bir olay değil, bir süreçtir. Bu nedenle, tek bir kanıt parçası bu süreci kesin olarak belirlemeye yetmeyebilir (Zarins, 2014, s. 248). MÖ 17. yüzyılda başlayan ikinci ara dönemde, evcilleştirilmiş at *Equus caballus* Yukarı Mısır'da da görülmeye başlanır ve güneydeki Buhen kalesi içinde MÖ 1675'e tarihlenen bir yıkım tabakasının altında ilk buluntu hali şeklinde "in situ" vaziyette keşfedilir (Shev, 2016, s. 123). Bu dönemin sonlarına doğru Hitit metinleri daha sağlam belgeler sağlar (Oates, 2003, s. 122; Rudenko, 1970, s. 117). Hatta atlar Hititler'de o kadar önemliydi ki, bir çivi yazılı tablet arşivi onların eğitimini, özellikle de Kral Şuppiluliuma'nın at ustası olan Kikkuli'nin çalışmalarını anlatır (Fagan, 2015, s. 154). Geç Tunç Çağı'nda (MÖ 1500-1200), Amarna mektuplarında (Liverani, 2004, s. 92) Mısır Firavunlarının yoğun at talebi, atları, varsayılan kuzey ve doğu kökenleriyle bağdaştırmaktan ziyade açık bir şekilde Mezopotamya ile ilişkilendirir.

Eski Yakın Doğu'da, atlar asla çiftçilik için kullanılmamıştır (Jursa, 2013, s. 1). Yukarıda da değindiğimiz üzere Mezopotamya metinlerinde "dağın eşeği" olarak bilinen atlar, genellikle Zimri-Lim'in Hana Krallığı ve Batı İran'daki gruplar gibi gezici insanlarla ilişkilendirilen çobanlar tarafından evrensel olarak kullanılmamış gibi görünmektedir ve metinlerde belirli gruplarla, özellikle de Amoritlerle ilişkilendirilirler. Bir danışmanın Mari'den Zimri-Lim'e yazdığı bir mektupta, Zimri-Lim'in ata binme uygulamasının Amorit (pastoral) mirasından geldiği ima edilirken, ata binmek kentli bir Mezopotamya kralı için uygun bir davranış olarak görülmemiştir (Zarins, 2014, s. 286; Arbuckle ve Hammer, 2018). Bu mektup MÖ 2. binyılın başlarındaki Amorit kabileleri arasında ata binmenin alışılmadık bir şey olmadığı imasını taşır. Çünkü binicilikle ilgili çok az referansımız olduğu gerçeği, büyük ölçüde zamanın sosyal geleneklerini yansıtmaktadır (Oates, 2003, s. 121). Bu anlayışla yola çıkacak olursak söz konusu durum Asur kabartmalarında bariz bir şekilde görülmektedir. Asur tarihinde şimdilik bizim tespit ettiğimiz III. Salmanassar (Bronz Balawat Birkleyn kabartması) ve Asurbanipal (aslan avı sahnesi) dışında at üzerinde tasvir edilen Asur krallarının olmaması oldukça dikkat çekicidir. Ancak paradigmal kaymayı ifade eden bir değişim ile Part sanatında krallar ve tanrılar at üzerinde gösterilir (Resim 1).

Mezopotamya'da imparatorluk kültürünün önemli temsilcilerinden biri olan Asur sanatı (Littauer ve Crouwel, 1979, s. 11, 83), öncelikle hayvanların belirli bir rol oynadığı kraliyet propagandasıyla yakından ilgilidir. Genel olarak konuşursak, bu sanat, tasvir alanındaki bir değişimle yakından ilgilidir. Çünkü bir sosyal statü sembolü olan atın prestiji ve onun savaşçı figürleriyle olan ayrıcalıklı bağı, Yakın Doğu'da çok güçlü, somut olan psikolojik ve sosyal bir temele sahiptir (Liverani, 2004, s. 92). Bu ortostatlar üzerinde büyük ölçekli bir ikonografik program geliştirilmiştir. Yaratıcı sürece çok sayıda usta katılmıştır. Hepsisi, koşumlu atlar, aslan ve keçi başı gibi eski sanatsal klişeleri kullanmış ve kompozisyonları yenilemişlerdir (Breniquet, 2002, s. 166). Eş zamanlı olarak Urartu ise, büyük akarsu vadilerinin sulanması ve yüksek

yaylalarda atların yetiştirilmesi sayesinde müreffeh bir tarım ekonomisi geliştirmiştir (Elayi, 2017, s. 137). Asur'un Urartu seferleri sırasında alınan ganimetler arasında hayvanlar da bulunmaktaydı. Atlar özellikle Urmiye Gölü civarında ve doğusunda Manna Ülkesi'nde pastoral gruplar tarafından yetiştirilmekteydi. Ancak Asur kralları sık sık at talep etmekte, bu durum da Urartularla Asurlular arasında gerginliklere neden olmaktadır (Liverani, 2014, s. 525).

Sonuçta, tarihsel süreçte besin ve binicilik için kullanılan atlar devam eden zaman zarfında askeri teknolojinin önemli bir sembolü haline gelmiş ve zamanla sanatsal faaliyetlerin içerisinde kendine yer edinmiştir. Bozkır ekolojisinde doğal halinde serbest olarak yaşayan atlar, imparatorlukların biriken sermayelerini iletmede, posta teşkilatlarının ve kraliyet yollarının inşasında, ayrıca askeri alt yapılarını oluşturmada bir çekişme aracına dönüşmüştür.

Sonuç

Tarihî süreçte Orta Asya'da yaşayan topluluklara baktığımızda, hayat tarzlarının gereği olarak atla bütünleşmiş olduklarını söylemek mümkündür. Türk kültürünün (efsane, masal, türkü, takvim, kaya resimleri, kurgan, cirit oyunu gibi birçok spor dallarının) temelinde yer alan at motifi Türk destanlarında da ana planda yer almıştır.

Özellikle bu sürecin çok daha gerilerine gittiğimizde MÖ 11.000 yıl önce başlayan bitki ve hayvanların evcilleştirilmesi, insanın doğal dünyayla etkileşimlerini dönüştürmüştür. Ancak bu uzun sürecin gidişatını anlayabilmek için evcilleştirmenin erken aşamalarını gösteren kanıtlara ihtiyacımız vardır.

Çalışmamızın genelinde de değindiğimiz üzere Orta Asya arkeolojisi hakkında yapılan çalışmalara baktığımızda, atın evcilleştirilmesinin kökenleri, sosyal ve tarihsel bağlamı, at yetiştiriciliğinin evrimi (binicilik, koşum takımları ve sürüş becerilerinin geliştirilmesi), sosyal, politik ve ticari ilişkiler alanında toplumlar üzerindeki etkisi hakkındaki konular uzun süredir araştırılmasına rağmen kökenlerine ilişkin birtakım temel sorular hâlen belirsizliğini korumaktadır. Ancak şunu söyleyebiliriz ki Kazakistan'ın Botai kültüründen elde edilen son kanıtlar, evcilleştirmenin MÖ 3500 civarında gerçekleştiğini göstermektedir.

At, MÖ 2000 ile birlikte Yakın Doğu'da savaş arabalarının çekilmesi için kullanılan onagerlerin (yabani eşeklerin) yerini alarak Demir Çağı'nın başlarında, askerî stratejinin düzenli bir bileşeni hâline gelmiştir. Asur kabartmaları, Asur ordusunda MÖ 9. yüzyıldan itibaren atlı süvarilerin kullandığını göstermektedir. Bu nedenle, atın Yakın Doğu'da yaygın kullanımının özellikle savaş amaçlı olduğunu söyleyebiliriz.

Kültürlerin birbirleriyle etkileşime girmesine ve ticaretin gelişmesine izin imkân sağlayan at, antik dünya sanatında tapınak alınlıklarında, frizlerde, zafer anıtlarında, mezarlarda, heykel gruplarında, atlı heykellerde, seramiklerde, fresklerde ve mozaiklerde görülür.

Sonuçta güçlü bir sembolizm ile bağdaştırılan at imajı bugün bile Ferrari, Porsche ve Mustang gibi yüksek oktanlı spor arabaların amblemlerini süslemektedir.

Extended Abstract

In the process of cultural expansion in human history, it is aimed to expand the spatio-temporal boundaries of interaction, so that people increasingly connect beyond the face-to-face level. By drawing attention to the materiality and historicization of subjectivity, archaeology contributes significantly to broader social theory, beyond its current use as a source of exotic examples to support positions in contemporary debates. This is well exemplified by the formation of animal archaeology (zooarchaeology), which aims to determine the place and role of animals in human history, that is, their agency.

The use of the horse, which has caused great changes and transformations in human history, still continues today. The importance of the horse, which has been around since ancient times, is one of the topics worth researching. Horses, which were initially used for food production, began to be used for riding purposes over time. And by shortening the distances between societies, it has accelerated intercultural interactions. In the following historical process, it was used for cargo transportation and war purposes. However, in the light of all these developments, it is still unclear exactly where and when the horse was domesticated. Here, the place of the horse in the agency of human history is touched upon by taking a look at the theories in question in the light of archaeological sources regarding the domestication of the horse. Near Eastern examples representing the last stage of the horse in imperial cultures were also examined.

When we look at the communities living in Central Asia in Turkish history, if we accept that the Hun Empire, which spread into Europe, was an equestrian empire or a nomadic equestrian culture, it is necessary to say that the Turks were closely integrated with horses as a result of their traditional lifestyle. Horses are at the forefront in Turkish epics. There is a horse motif at the core of Turkish nomadic culture. The closeness and friendship of horses and humans can be seen in many elements of Turkish culture. The role played by the horse in the history of the Turkish people has caused the Turks to create a special world towards the horse.

Features of horse culture in nomadic Turks are clearly seen in the Orkhon inscriptions. In the inscriptions, the Turk's closeness with the horse is clearly expressed. In addition, it is expressed as "yılki", "at" in the Orkhon and Yenisey inscriptions, and as "at", "yılki/cılkı/çılğı" in today's Turkish languages. The horse depiction is also the name of a year in the twelve-animal Turkish calendar used by the ancient Turks. Horse motifs and horse paintings engraved on rocks, seen almost everywhere in the Turkish World, increased with the entry of Turks into Anatolia.

When we focus on Central Asian archaeology: The social, historical and ecological origins of horse domestication; The processes of horse breeding, development of riding, harnesses and vehicles, development and dissemination of riding and driving skills; The impact on societies where the horse was introduced as a domestic animal; Although issues such as the development of pastoral nomadism and the political context in which it evolved have long been studied, more fundamental questions about its origins remain unclear.

The horse allowed people to move beyond the borders of their region and into the wider world, allowing cultures to interact with each other and trade to develop. In this direction, high-speed communication systems have developed and war has begun to take place on a much larger scale. These valuable uses of the horse made it ubiquitous in the art of the ancient world, appearing on temple pediments, friezes, triumphal monuments, tombs, sculptural groups, equestrian statues, vases, other ceramics, frescoes, and mosaics.

The aim of our study is to understand the connection of the horse with our past and to lay the groundwork for studies to be carried out in this direction. This study is based on the data obtained by literature review with qualitative methods. The main method of our study will be in the form of interpretation of archaeological sources and written/visual documents. In the analysis of the data, an evaluation was made about the grassland ecology, which varies according to geographical conditions, in the domestication of the horse and the role of humans in this ecosystem. It is emphasized in the second subheading that the nature of the horse, which was initially associated with primitive capitalism in nature, was an important factor in serving humankind and in the formation of empires and even nation states. In order to understand the study more comprehensively and holistically, the records in Mesopotamia and the placement of animals in art and literary texts are also explained.

Kaynakça

- Anthony, D. W. (1986). The "Kurgan Culture," Indo-European Origins, and the Domestication of the Horse: A Reconsideration. *Current Anthropology*, (27/4), 291-313.
- Anthony, D. W. (2007). *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Anthony, D. W. (2009). The Sintashta Genesis: The Roles of Climate Change, Warfare, and Long-Distance Trade. B. K. Hanks & K. M. Linduff (Ed.), *Social Complexity in Prehistoric Eurasia: Monuments, Metals, and Mobility* içinde (s. 47-73), Cambridge University Press.
- Arbuckle, B. S. ve Hammer, E. L. (2018). The Rise of Pastoralism in the Ancient Near East. *Journal of Archaeological Research*, 391-449.
- Bachelard, G. (1986). *Lautréamont*. Dallas: The Dallas Institute Publications.
- Barfield, T. J. (1989). *The Perilous Frontier*. Cambridge: Blackwell.
- Belek, K. (2017). Göçebe Uygarlığı Işığında Türk Atının Yetiştirilmesi ve Mülkiyeti (Kırgız Kültürü Örneğinde). *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, (6/2), 1043-1057.
- Bell-Fialkoff, A. (2000). *The Role of Migration in the History of the Eurasian Steppe: Sedentary Civilization vs. "Barbarian" and Nomad*. London: Macmillan Press Ltd.
- Benzel, K. (2008). The Horse in the Ancient Near East. J. Aruz, K. Benzel & J. M. Evans (Ed.), *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium B. C.* içinde (s. 155-159), New Haven and London: Yale University Press.
- Berghe, L. V. (1984). *Reliefs Rupestres de L'Iran Ancien*. Bruxelles.
- Bleakley, A. (2000). *The Animalizing Imagination: Totemism, Textuality and Ecocriticism*. New York: Palgrave Macmillan.
- Breniquet, C. (2002). Animals in Mesopotamian Art. (B. J. Collins, ed.). *History of The Animal World in the Ancient Near East* içinde (s. 145-168), Leiden-Boston-Köln: Brill
- Bonnefoy, Y. (2000). *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü I. Cilt A-K*. (L. Yılmaz, haz.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Bower, M. A. (2003). Green Grows the Steppe: How can Grassland Ecology Increase our Understanding of Human-Plant Interactions and the Origins of Agriculture. (M. Levine, C. Renfrew & K. Boyle ed.). *Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse* içinde (s. 29-41), Cambridge: McDonald Institute.
- Childe, V. G. (1926). *The Aryans: A study of Indo-European origins*. London: Trubner.
- Collins, B. J. (2002). *History of The Animal World in the Ancient Near East* (B. J. Collins, ed.). Leiden-Boston-Köln: Brill.
- Çufadar, N. (2019). Köroğlu Destanı'nda atın mitolojik göstergeleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* (2019/Ö5), s. 215-226.
- Dobres, M-A. (2014). Agency in Archaeological Theory. (C. Smith, ed.). *Encyclopedia of Global Archaeology* içinde (s. 59-66), New York: Springer.
- Elayi, J. (2017). *Sargon II, King of Assyria*. Atlanta: ABS No 22, SBL Press.
- Fagan, B. (2015). *The Intimate Bond: How Animals Shaped Human History*. Bloomsbury.

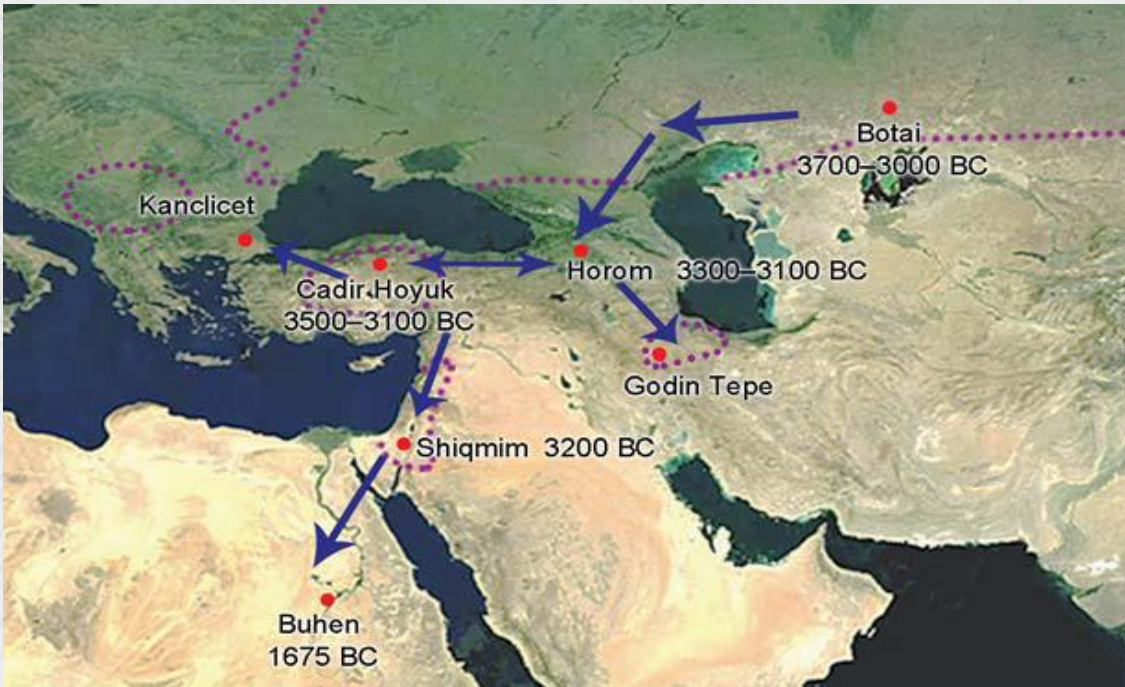
- Foster, B. R. (2002). Animals in Mesopotamian Literature. (B. J. Collins, ed.). *History of The Animal World in the Ancient Near East* içinde (s. 271-288), Leiden-Boston-Köln: Brill.
- Frachetti, M. D. (2008). *Pastoralist Landscapes and Social Interaction in Bronze Age Eurasia*. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press.
- Gell, A. (1998). *Art and Agency: An Anthropological Theory*. Oxford: Clarendon Press.
- Gimbutas, M. (1977). The first wave of Eurasian steppe pastoralists into Copper Age Europe. *Journal of Indo-European Studies* 5, 277-337.
- Ingold, T. (1986). *The appropriation of nature: essays on human ecology and social relations*. Manchester: Manchester University Press.
- Joyce, R. A. (2004). Embodied Subjectivity: Gender, Femininity, Masculinity, Sexuality. L. Meskell & R. W. Preucel (Ed.), *A Companion to Social Archaeology* içinde (s. 82-95), Blackwell Publishing.
- Jursa, M. (2013). Agriculture, ancient Near East. (R. S. Bagnall ed.). *The Encyclopedia of Ancient History, First Edition* içinde (s. 1-2).
- Karicioğlu, U. (2017). Türk Kültüründe Atın Önemi ve Ata Sporlarımızdan Atlı Cirit Oyunu. *ANASAY* (2), 167 - 198
- Knappett, C. (2011). *An Archaeology of Interaction: Network Perspectives on Material Culture and Society*. Oxford University Press.
- Kremenetski, K. V. (2003). Steppe and Forest-steppe Belt of Eurasia: Holocene Environmental History. (M. Levine, C. Renfrew & K. Boyle, ed.). *Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse* içinde (s. 11-27), Cambridge: McDonald Institute.
- Laneri, N. (2015). Introduction: Investigating archaeological approaches to the study of religious practices and beliefs. (N. Laneri, ed.). *Defining the Sacred Approaches to the Archaeology of Religion in the Near East* içinde (s. 1-10). Oxford & Philadelphia: Oxbow Books.
- Leonard, J. A. ve Vila, C. (2014). Horses: Domestication. C. Smith (Ed.), *Encyclopedia of Global Archaeology* içinde (s. 3493-3495), New York: Springer.
- Lesure, R. G. (2011). *Interpreting Ancient Figurines: Context, Comparison, and Prehistoric Art*. Cambridge University Press.
- Levine, M. (1999). The Origins of Horse Husbandry on the Eurasian Steppe. (M. Levine ed.). *Late prehistoric exploitation of the Eurasian steppe* içinde (s. 5-58), Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.
- Levine, M. (2003). Focusing on Central Eurasian Archaeology: East Meets West. (M. Levine, C. Renfrew & K. Boyle, ed.). *Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse* içinde (s. 1-7), Cambridge: McDonald Institute.
- Levine, M. A. (2005). Domestication and early history of the horse. (D. S. Mills & S. M. McDonnell, ed.). *The Domestic Horse: The Origins, Development, and Management of its Behaviour* içinde (s. 5-22), Cambridge University Press.
- Littauer, M. A. ve Crouwel, J. H. (1979). *Wheeled Vehicles and Ridden Animals*. Leiden-Köln: Brill.
- Liverani, M. (2004). *Myth and Politics in Ancient Near Eastern Historiography*. (Z. Bahrani & M. Van De Mierop, ed. and int.). London: Equinox Publishing Ltd.
- Liverani, M. (2014). *The Ancient Near East. History, society and economy*. Routledge.

- Marshall, F. ve Capriles, J. M. (2014). Animal Domestication and Pastoralism: Socio-Environmental Contexts. C. Smith (Ed.), *Encyclopedia of Global Archaeology* içinde (s. 249-258), New York: Springer.
- Merpert, N. (1974). *Drevneishie skotovody volzhsko-uraVskogo mezhdurech'ia*. Moscow: Akademiia Nauk.
- Meskill, L. ve Preucel, R. W. (2004). Identities. *A companion to social archaeology* içinde (s. 121-141), Oxford: Blackwell Publishing.
- Mitchell, P. (2018). *The Donkey in Human History: An Archaeological Perspective*. Oxford University Press.
- Oates, J. (2003). A Note on the Early Evidence for Horse and the Riding of Equids in Western Asia. (M. Levine, C. Renfrew & K. Boyle, ed.). *Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse* içinde (s. 115-125), Cambridge: McDonald Institute.
- Rudenko, S. I. (1970). *Frozen Tombs of Siberia: The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen*. (Trs. M. W. Thompson), Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Sherratt, A. (2003). The Horse and the Wheel: the Dialectics of Change in the Circum-Pontic Region and Adjacent Areas, 4500–1500 BC. (M. Levine, C. Renfrew & K. Boyle, ed.). *Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse* içinde (s. 233-252), Cambridge: McDonald Institute.
- Shev, E. T. (2016). The Introduction of the Domesticated Horse in Southwest Asia. *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia* (44/1), 123–136.
- Thibault, P. J. (2004). *Agency and Consciousness in Discourse: Self–other dynamics as a complex system*. London-New York: Continuum.
- Wailes, B. (1986). The Review of On Indo-European Origins and the Horse. *Current Anthropology*, (27/5), s. 516-517.
- Watts, C. ve Knappett, C. (2023). Ancient Art Revisited: Global Perspectives from Archaeology and Art History. (C. Watts & C. Knappett, ed.). *Ancient Art Revisited Global Perspectives from Archaeology and Art History* içinde (s. 1-17), London and New York: Routledge.
- Willekes, C. (2016). *The Horse in the Ancient World: From Bucephalus to the Hippodrome*. London-New York: I. B. Tauris & Co. Ltd.
- Zarins, J. (2014). *The Domestication of Equidae in Third-Millennium BCE Mesopotamia*. Studies in Assyriology and Sumerology, Vol. 24, Bethesda, Maryland: CDL Press.

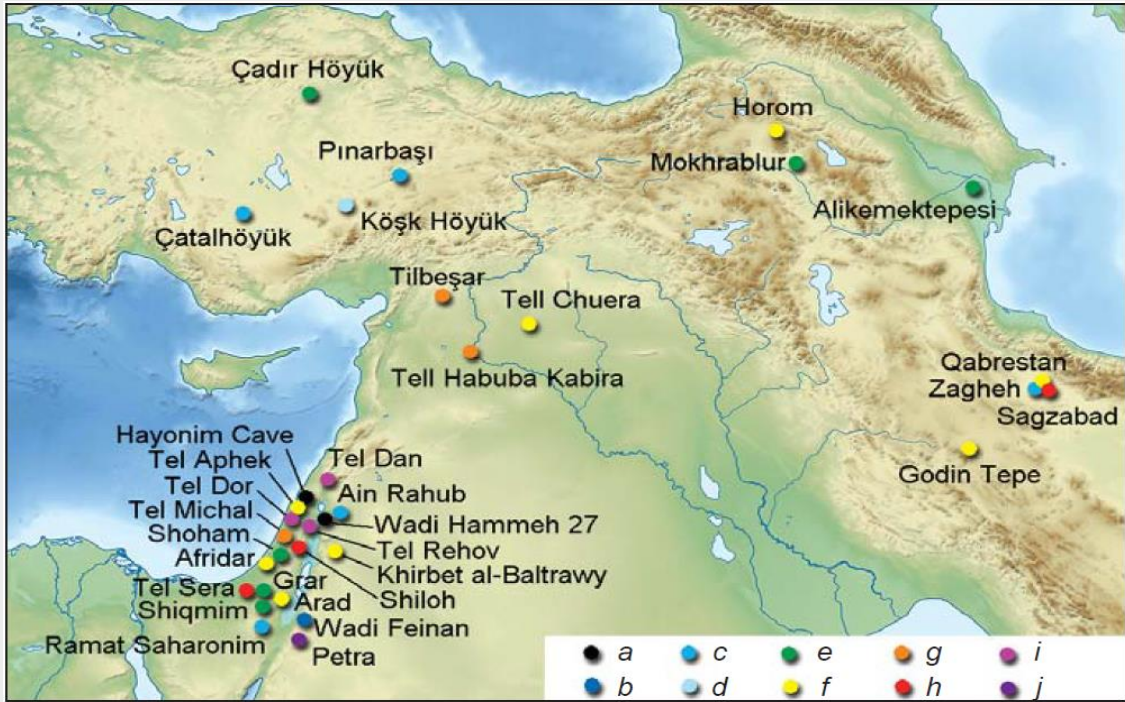
EKLER

Harita 1. Bozkırlarda ve Zeravşan Vadisinde MÖ 2200 ile 1800 yılları arasındaki bozkır kültürleri ve Asya uygarlıkları (Anthony, 2007, s. 413).

Harita 2. E. caballus'un Yakın Doğu'da olası yayılımını gösteren yerler. Noktalı çizgiler, Holosen ortalarında (MÖ 5000) vahşi atların varlığını sürdürdüğü bölgeleri gösterir (Shev, 2016, s. 127).

Harita 3. E. caballus'un kronolojisi ve dağılımı. a – Natufian; b – PPNB; c – Geç Neolitik; d – Erken Kalkolitik; e – Geç Kalkolitik; f – Erken Tunç; g – Orta Tunç; h – Geç Tunç; i – Demir Çağı I; j – Demir Çağı II (Shev, 2016, s. 128).

Resim 1. Tanrı Ahura Mazda ve Part Kralı IV. Artabanus I. Ardeşir (MS 226-241) (Berghe, 1984, s. 186).